

Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ

ՄՈՒԼՔԱԴԱՐԱՅԻՆ ԿԱԼՎԱԾԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ԻՐԱՆՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում առաջացած մի շարք փոփոխությունները իրենց անդրադարձումը ունեցան երկրի բոլոր բնագավառների վրա: Այդ ժամանակ էլ աստիճանաբար սկսում է Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը: Հողատիրության կապիտալիստական ձևերը և գյուղացիության կապիտալիստական շահագործումը սկսեցին, թեկուզ սաղմնային վիճակում, մուտք գործել երկրի տնտեսության մեջ: Հասկանալի է, որ Իրանի ներգրավումը համաշխարհային առևտրական ոլորտը իր հետ բերեց գյուղատնտեսության ապրանքայնության և նրա եկամտաբերության աճ, որի հետևանքով և բարձրացավ հողի գինը: Հողագործության ասպարեզում այդպիսի փոփոխությունը փաստորեն կապիտալ ներդրման նոր ոլորտ բացեց և առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները սկսեցին մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել դեպի հողը, քանի որ այն շոշափելի եկամուտների աղբյուր էր դառնում: Հողային հարաբերություններում ամենակարևոր տեղաշարժը խոշոր կալվածատիրության ստեղծումն էր, երբ իշխող դասակարգերի տարրեր խավերից դուրս եկած ներկայացուցիչները հսկայական հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին. առաջացավ հողատիրության նոր ձևը, այսպես կոչված մուլքադարային հողատիրությունը, որը մեծապես տարբերվում էր հողատիրության նախկին ձևերից, ժառանգական հողատիրությունից, թիրուխց և այլն:

Ֆեոդալական ազնվական դասակարգը և նրանց շահերի պաշտպան իրանական շահը նոր պայմաններում այլևս ի վիճակի չէին խանգարել անխուսափելի այդ պրոցեսը, ընդհակառակը, նրանք իրենք էլ համակերպվելով նոր պայմաններին ընդգրկվեցին ընդարձակ հողային սեփականություններ ձեռք բերելու այդ մրցավազքի մեջ:

Մուլքադարութիւն ստաշացումը և նրա հետագա զարգացումը նոր էտապ էր Իրանի հողային հարաբերութիւնների պատմութիւն մէջ, որը և գրավել է մի շարք ուսումնասիրողների ուշադրութիւնը:

Որոշ աղբյուրների վկայութեամբ, Ֆաթհ Ալի շահի թագավորութիւն շրջանում, XIX դարի սկզբներին խոշընդոտներ էին ստեղծւում խոշոր կալվածատիրութիւն զարգացման համար, վախենալով նրանց քաղաքական ազդեցութիւն ուժեղացումից: Սակայն հետագա ժամանակներում այդ քաղաքականութիւնը հնարավոր չեղավ իրագործել: Ականատեսների վկայութիւններ կան այն մասին, թե ինչպես ազդեցիկ և պաշտոնյա անձինք բռնի կերպով, և մանր հողատերերի նկատմամբ զանազան խոշընդոտներ և արգելքներ ստեղծելով, զավթում էին նրանց կալվածքները¹:

Այդ պրոցեսը, իհարկե, ընթանում էր տարբեր եղանակներով և կրում էր տարբեր բնույթ: Այդ եղանակների ուսումնասիրումը, սինշուտ, հետաքրքիր է և կարևոր, քանի որ այն դրսևորում է երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վիճակը:

Գոյութիւն ունեցող օրենքների համաձայն Իրանում հողային սեփականութիւններ կարելի էր ձեռք բերել ժառանգաբար, գնումով, թագավորի կողմից արված նվիրատւութիւն կամ թե ամայի հողամասը մշակելի դարձնելու եղանակով: Այդ կարգի տարբեր ձևերը տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել են իրենց ավելի նեղ կամ ավելի լայն կիրառումը: Հատկապես հետաքրքիր է այն կարգը, որի համաձայն որեւէ մեկը իրավունք ուներ վերցնելով որեւէ սնուպատային կամ ամայի հողամաս, ստեղծել ջրային պաշար, մշակել այն և ստացված բերքից պետութեանը հասանելիք ընդունւած հարկը տալուց հետո համարվել այդ հողամասի սեփականատեր:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում ապրանքա-դրամային հարաբերութիւնների զարգացման շնորհիվ լայն տարածում է գրտնում հողի առուծախը, քանի որ կապիտալի ներդրումը հողի վրա դառնում է շահավետ: Հենց այդ պատճառով էլ XIX դարի վերջին հողային դնումները լայն չափեր են ընդունում: Էգվարդ Սթեյքը իր «Վեց ամիս Պարսկաստանում» գրքում խոսում է այդ պրոցեսի մասին: Նա բնութագրում է ոմն Լութֆ Ալի խանին, որպես «մի գործեական մարդու և իր շահերը բավարար չափով հասկացող» անձնավորութիւն, որը գնում է Աղե լեռան փեշերին գտնվող Փահնա-

محمد علی عبادی اصلاحات ارضی در ایران تهران ۱۳۴۰ ص ۲۴¹

գյուղը: Գյուղի համար նա վճարում է 200 թուման, կառուցում է ամ-
րոց, որի համար ծախսում է 250 թուման, իսկ ոռոգման կանաթի
համար 1000 թուման: Այդպիսով նա դառնում է այդ վայրի միակ
տերը, որից գյուղացիները ստանում էին ոչ միայն սերմացուն, այլև
բանող անասունները¹:

Նույնպիսի մի գործարք է կատարվել Սարգահ գյուղի նկատ-
մամբ: Դա մի ավերված, փոքր բնակավայր էր: Գտնվում է մեկը,
որը այն գնում է 700 թումանով, չհաշված այն ծախսերը, որ պա-
հանջվում էին ավերված կանաթները նորոգելու համար: Այդ ծախ-
սերը կաղմում էին ոչ պակաս քան մինչ այդ ստացվող տասը տար-
վա եկամտի չափը²:

Այսպիսի փաստերի կարելի էր հանդիպել երկրի բոլոր մասե-
րում: Անհրաժեշտ է նշել, որ արդյունաբերության բացակայությու-
նը Իրանում սահմանափակում էր կապիտալ ներդրումների հնարա-
վորությունները: Մյուս կողմից Իրանը վերածվել էր եվրոպական
տերութունների հումքի բազայի, և կապիտալ ունեցող անձինք գե-
րադասում էին գումարներ հատկացնել հողային սեփականություն-
ներ ձեռք բերելու և առևտրային հողագործությամբ զբաղվելու գոր-
ծին: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ XIX դարի վեր-
ջերին, XX դարի սկզբներին առևտրական հողագործությունը արդեն
բրոշակի դեր էր խաղում երկրի ամբողջ տնտեսական կյանքում,
չնայած որ առևտրային արտադրությունը դեռևս գերիշխող չէր ամ-
բողջ գյուղատնտեսության մեջ: Առևտրական հողագործությունը,
իհարկե, առաջավոր երևույթ էր Իրանի տնտեսության մեջ: Դա, ան-
շուշտ, օգնում էր երկրի ներքին շուկայի հետագա զարգացմանը:
Առևտրական հողագործությունը մյուս կողմից նպաստում էր նաև
հողերի պահանջի աճին և նրանց գների բարձրացմանը: Դրան նը-
պաստում էր նաև այն փաստը, որ հողագործ աշխատուժը Իրանում
շատ էժան էր և գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների,
հողը վարձակալելու եղանակների պայմաններում այն հսկայական
եկամուտներ էր խոստանում հողատիրոջը: Փաստերը ցույց են տա-
լիս, որ խոշոր հողատերերը հսկայական եկամուտներ ձեռք բերե-
լով, այն ոչ թե ներդնում էին գյուղատնտեսության զարգացման,
այլ նորանոր հողեր ձեռք բերելու համար: Ատրպետը գրում է, որ
Հաջի Սադր օլ Մութը 300 գյուղ ուներ և տարեկան 300 հազար թու-

¹ E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 256.

² Նույն տեղում:

ժան եկամուտ էր ստանում, որի մեծ մասը հատկացնում էր նոր գյուղեր ձեռք բերելուն¹։

Խոշոր կալվածատերերը միաժամանակ ընդարձակ սպեկուլյատիվ գործարքներ էին կատարում, որը մեծ եկամուտների աղբյուր էր հանդիսանում։ Այս հանդամանքը նույնպես նպաստում էր նոր հողատերերի—մուլքադարների վարչական ինքնավարության ուժեղացմանը, որն, անշուշտ, ուղղակիորեն կապված էր հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականության աճի և երկրի ընդհանուր տնտեսական կյանքում նրանց դիրքերի ամրապնդման հետ։

Մյուս կողմից Կենտրոնական իշխանության թուլության հետևանքով հողի վարձակալները աստիճանաբար անժամկետ վարձակալներից վերածվեցին ժառանգական հողատերերի և դարձան այդ հողերի փաստական տերերը։ Հաճախ մեծ ընդհարումներ էին տեղի ունենում հարևան հողատերերի միջև, որը վերջանում էր մեկի պարտությանը և նրա հողային սեփականությունների յուրացումով։ Կառավարությունը ի վիճակի չէր կասեցնել այդ պրոցեսը, նա միայն բավարարվում էր այնքանով, որ նախկին վարձակալները և այսօրվա կալվածատերերը շարունակում էին պետությանը վճարել նրան հասանելիք հարկերը։ Աստիճանաբար պետությունը ըստիսլված եղավ այդ եկամուտներից չգրկվելու համար սեփականատիրական փաստաթղթեր տալ նոր հողատերերի՝ վերապահելով նրանց ժառանգելու իրավունք։ Սակայն այդ ևս չէր կարող բավարարել նոր հողատերերին, որոնք շուտով այդ հողերը դարձրին առ ու ծախսի առարկա։

Իրավական տեսակետից հողային այդ նոր սեփականությունները կայուն չէին։ Հողերի առուծախը, գյուղացիության ունեզրկումը, վարչական ապարատի նեխվածությունը մեծ խճճվածություն էր ստեղծել այդ գործում։ Հաճախակի կարելի էր հանդիպել այնպիսի վիճակի, երբ մի որևէ հողամասի նկատմամբ սեփականատիրական հավակնությամբ հանդես էին դալիս մի քանի անձինք։

Կառավարությունը իբր իրեն էր վերապահում հողի առ ու ծախսի թույլտվությունը։ Բայց իրականում հողատերերի մեծ ուժը նահանգներում և վարչական ապարատի նեխվածությունը առանձնապես դժվարություն չէր ներկայացնում այդպիսի թույլտվության ստացումը կամ շրջանցումը։

Պետք է նշել, որ արքայի հողերի մի մասը այն հողերն էին,

¹ А т р п е т, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 36.

որոնք ժամանակին պետութեան կողմից տրվել էին առանձին մարդկանց որպես մուլք: Օրինակ, Իրրահիմ Դեհլանը վկայում է, որ Արաքի երկու խալիսե դուղերը 70-ական թվականներին տրվել էին Սամսամ օլ Մուլքին՝ որպես մուլք¹:

Սակայն դարավերջին վիճակը արդեն փոխվել էր: Եթե XIX դարի կեսերին արբաբի հողերի նշանակալից մասը շահի կողմից տրված այն մուլքերն էին, որոնք յուրացվել էին, ապա դարավերջին նրանց մեծագույն մասը արդեն գնված հողերն էին: Ճիշտ է, հողի առ ու ծախ նկատվում էր նաև XIX դարի առաջին կեսին, բայց այն մեծ չափերի հասավ 1883—84 թվականներից սկսած, երբ սկսվեց խալիսե հողերի վաճառքը:

Հողային այդ կատեգորիաները արդեն դանդաղանում էին, քանի որ ժառանգաբար անցած արբաբի հողերը կոչվում էին «արբարիե ղադիմ», իսկ նոր գնված խալիսեները կոչվում էին «արբարիե ղադիդ»²:

Նորանոր հողեր դավթելու և եղած սեփականությունները ընդարձակելու գործին նպաստում էին նաև հողային սեփականությունների ռեգիստրացիայի եղանակները: Սեփականատիրական փաստաթղթերում կամ կալվածագրերում հաճախ չէր նշվում գըրանցման ենթակա հողի տարածությունը, այլ արձանագրվում էր միայն նրա սահմանները, այն էլ այնպիսի հատկանիշներով, որոնք փոփոխական էին: Այսպես օրինակ, սահման էր համարվում ինչոր ճանապարհ, ջրանցք, ցանկապատ, առվակ, անտառամաս, որոնք հեշտությամբ կարելի էր տեղաշարժել և այդպիսով հողատարածությունը ընդարձակել: Այստեղ ծագում էր նաև մի այլ կարգի դժվարություն: Շարիաթի և տեղական սովորությունների համաձայն հողը մշակողը հանդիսանում էր հողի տերը: Այս հանդամանքի շարաշահումից դերժ մնալու նպատակով նախքան որևէ հողամաս գնելը կամ վարձակալելը պահանջում էին ներկայացնել նահանգապետի վավերագիրը այն մասին, որ հողատերը վերջին տաս տարիների ընթացքում վճարել է պետական հարկերը, իսկ եթե ինքը չի մշակել հողամասը, ապա վավերագրով հաստատել, որ նա իր հողամասը վարձով է տվել ուրիշի: Բայց դա ևս ոչ մի երաշխիք չէր տալիս: Աղբյուրները խոսում են նաև այսպիսի գեպքերի մասին. որևէ հո-

¹ إبراهيم دهقان تاریخ اراک قسمت دوم اراک، ۱۳۰۰ صفحه ۱۷۸

² ИГВИА, ф. 76. л. 361. ст. 24.

դամաս էր գնվում ինչ-որ խանից և այն արձանագրվում։ Սակայն որոշ ժամանակ հետո խանը կարող էր ասել, որ նա այդ հողամասը վաճառել է տարիներ առաջ այնպիսի գնով, որը անհամեմատ ավելի ցածր էր այսօրվա գնից և պահանջել գումարի տարբերությունը։ Եթե հողի նոր տերը չհամաձայնվեր կամ ի վիճակի չլիներ այդ գումարը վճարելու, ապա խանը վերադարձնելով ստացած գումարը նորից գրավում էր հողամասը և չեղյալ համարում գործարքը։ Ահա հենց նման պատճառներով էլ մանր հողատերերը ի վիճակի չէին իրենց հողային սեփականությունները պահպանել և հեշտությամբ կլանվում էին խոշոր կալվածատերերի կողմից¹։

Հողային սեփականությունների խոշոր կենտրոնացումները տեղի էին ունենում տեղական ձևով։ Այդպիսի կենտրոնացումներ էին կատարվում բարձրաստիճան պաշտոնյաների, մինչև իսկ շահի և փոխարքայի, ինչպես նաև նոր հողատերերի՝ մուլքադարների կողմից։

Այսպիսով մուլքադարները առաջանում էին արքայազններից, պաշտոնյաներից, հոգևորականներից և առևտրականներից, որոնք համակերպվելով ստեղծված դրության հետ գրավել էին և շարունակում էին գրավել գերիշխող դեր երկրում՝ թե՛ նյութական և թե՛ քաղաքական տեսակետից և ստեղծում հասարակական նոր ուժ և նոր հարաբերություններ²։

Մեծ տարածություն էր կազմում շահի հողային սեփականությունը, որը փաստորեն երկրի ամենախոշոր կալվածատերն էր։ Նա այդ հողերի մի մասը տալիս էր իր մտերիմներին ժամանակավոր օգտագործման համար՝ կամ էլ տալիս էր քուլորներին, որոնք փոխարենը զինված հեծյալներ էին տրամադրում շահի բանակին կամ պարտավորվում պաշտպանել սահմանի այս կամ այն մասը։

Շահի հողերի վրա աշխատող գյուղացիությունը գտնվում էր շատ ծանր վիճակում։ Գյուղացիների գրությունը նույնքան ծանր էր շահի այն հողերում, որոնք բռնագրավվել և յուրացվել էին տարրեր ժամանակներում և տարբեր եղանակներով, իսկ ալուհետև

¹ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губернам Западной Персии (Азербайджана и персидского Курдистана), Тифлис. 1903, стр. 27.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии, СПб, 1909, стр. V.

տրվել էին տարբեր մարդկանց թիուլային իրավունքով: Այդ հողերը նույնպես փոքր տարածություն չէին կազմում¹:

Ընդարձակ հողային տարածությունների էր տիրում փոխարքա Սոհամեդ Ալի Միրզան: Նազեմը օլ Իսլամ Քերմանին նշում է, որ փոխարքան բացի կաշառքների և ընծաների եղանակով ձեռք բերած հողերից, բռնի կերպով նույնպես յուրացրել էր հսկայական հողային տարածություններ, հատկապես Թավրիզի և Սարարի միջև ընկած շրջանում²:

Ընդարձակ հողային սեփականությունների ձեռք բերեց նաև էդ Դին շահի հղբայր Զեյ էս Սուլթանը, որը իր ժառանգներին թողեց մի քանի միլիոն արժողություն ունեցող հողային սեփականություն: Նա այդ հողերը ձեռք էր բերել կամ դնումով, կամ այնպիսի փաստաթղթերով, որ իբր այդ հողերը եղել հն խալիսե և ինչ-որ ժամանակ տրվել են արաբներին³:

Այսպիսով Զեյ էս Սուլթանը 33 տարի Ֆարսի և Իսֆահանի նահանգապետ եղած ժամանակ խալիսե կամ մասնավոր հողերի ըրոնագրավման, էժան գնով գնման և այլ եղանակներով ձեռք բերած հողերով դարձավ Իրանի ամենախոշոր հողատերերից մեկը: Նրա գնած գյուղերի թիվը հարյուրներից անցնում էր⁴:

Հողային նման սեփականություններ էին ձեռք բերել նաև բազմաթիվ այլ պաշտոնյաներ: Ատրպետը հաղորդում է, որ Աթաբեկ Ազամը 1500 գյուղ ուներ, որից մոտ երկու միլիոն թուման եկամուտ էր ստանում: Գիլանի Լեշտեշան համարյա ամբողջովին Ասգր Աղամ Ամին օլ Դուլեինն էր⁵: Գիլանի մոսթոֆին՝ Միրզա Աբդուլ Սահիրը Գիլանի ամենախոշոր հողատերերից էր: Սեփահար Նասր էս Սուլթանին 1894 թ. մի տվյալի համաձայն տիրում էր ավելի քան 50 հազար ծխի⁶: Թալիշի խան Սեյֆ օլ Մուրք Սուլթան

¹ А. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889, стр. 14.

² ۱۹ ۱۳۳۲ تاریخ بیداری ایرانیان تهران ص ۱۳۵

³ Ученые записки Института востоковедения, VIII, прапский сборн. М., 1953, стр. 125.

⁴ تاریخ سرگذشت مسعودی. تهران ۱۳۳۵ ص ۱۳۵

⁵ Атрпест, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 79.

⁶ ЦГВИА, ф. 76, л. 371, л. 107.

⁷ նույն տեղում, Գ. 179, թ. 25:

11. Համադ խանը Արդարիլի շրջանում 109 գյուղ ուներ¹։ Քայինի և Սիստանի էմիրը՝ Հուշմաթ օլ Մուլք Միր Աղամ խանը տիրում էր մոտ 324 գյուղերի²։ 1877 թ. Ղարադաղի հրամանատար նշանակված Ռահիմ խանը տասը տարվա ընթացքում հարյուրից ավելի գյուղերի տիրացավ։ Նա սպանում էր հողատերերին կամ բանտարկում նրանց և սևփականաաիրական վավերագրեր ստանալուց հետո միայն ազատում³։

Կոստզովսկին 1896 թ. հաղորդում էր, որ մեծ վեղիր Ամին օլ Մուլքը բացի հորից ստացած ժառանգական կալվածքներից, պաշտոնը օդաագործելով մի շարք գյուղեր, հենց Թեհրանում՝ մոտ 1-րդու միլիոն ռուբլի արժեքով տներ, այգիներ էր գնել⁴։

Տեղական վարչական անձինք նույնպես նպաստում էին հողային սեփականությունների կենտրոնացմանը։ Նրանք ընդարձակ շրջանների հարկերի հավաքման իրավունքը գնում էին և մեծ չարաշահումներ կատարում։ Քանի որ խոշոր կալվածատերերը այնքան պորկո էին, որ չէին թուլատրում պաշտոնյա հարկահանների մուտքը իրենց կալվածքները, ապա բեռան ամբողջ ծանրությունը ընկնում էր մանր հողատերերի վրա, որոնք վերջնականապես քայքայվում էին և նրանց հողերն անցնում էին խոշոր կալվածատերերի ձեռքը։ Սա իր էությունից արդեն պետական թալանի բնույթ էր կրում, քանի որ հրկրի հողային սեփականությունների յուրացման գործին ոչ միայն նպաստում, այլև փաստորեն մասնակցում էին պետական պաշտոնյաները, սկսած ամենաբարձր պաշտոնյայից մինչև ստորինը։ Սեյիդ Մորթեզա Հոսեյնի Թեհրանին գրում է, որ սահմանադրությունից առաջ նահանգապետները, մեծամեծները և ընդհանրապես պաշտոնյաները թալանում էին ժողովրդին և տարբեր պատերազմների հորինելով հրաժարվում էին գանձված հարկերը պետությանը հանձնել։ Նրանք յուրացրել էին մեծ թվով խալիսե գյուղեր և դարձել էին խոշոր կալվածատերեր⁵։ Ավերյանովը նույնպես ան-

¹ И. А. О г р а н о н и ч, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 70.

² Уч. записки Института востоковедения, VIII, Иранские сборники, М., 1953, стр. 124—125.

³ А т р п е т, Рагимхан Сардар, Александрополь, 1910, стр. 19.

⁴ Из тегеранского дневника полковника В. А. Косоговского. стр. 122.

⁵ مرتضی حسینی تهرانی اصول علم مالیہ وفوائین مالی ایران تهرانی
۱۳۳۴ ۱۸۳

.դրագառնալով մահալների կառավարիչների իշխանության հար-
ցին, գրում է, որ նրանք իրականում հանդիսանում էին խոշոր կալ-
վածատերեր, որոնց հողերը ընդարձակ տարածություն էր կազմում:
Այդ հողերի սահմանները հաճախ համընկնում էին հենց տվյալ մա-
հալի սահմանների հետ¹:

Նշանակում է վերանում էր պետական պաշտոնյայի և տե-
ղական կալվածատիրոջ միջև եղած անջրպետը և այդ երկուսը հան-
դես էին գալիս մեկ դեմքով: Այս երևույթը, անշուշտ նոր երևույթ
էր և իր հետ բերում էր մի շարք այնպիսի հետևանքներ, որոնք ու-
նեին շատ հեռուն գնացող անդրադարձումներ: Նոր կալվածատերը
իր ձեռքում ունենալով նաև քաղաքական իշխանություն բառիս իս-
կական իմաստով դառնում էր իր շրջանում, հետևաբար և իր կալ-
վածքներում աշխատող ռայաթների տերն ու տիրականը:

Այսպիսով սոցիալ-տնտեսական նոր պայմանները նպաստում
էին այն բանին, որպեսզի տեղական խաները դառնային հողատե-
րեր: Տիգրանովը նշում է, որ կալվածքները նոր տերերին էին անց-
նում ժառանգաբար: Բայց երկիրը մշտական ներքին խռովություն-
ներից քայքայված պետք է ընդուներ նվաճման իրավունքը: Եթե
վերջինը կարող էր սասանել սեփականատիրական իրավունքը, ապա
ժառանգության հետ միասին առաջ էր քաշում կալվածքը օտարելու
հնարավորությունը: Պետությունը փաստաթղթեր էր տալիս նոր տե-
րերին: Այսպիսով կալվածքները դառնում էին քաղաքացիական գոր-
ծարքների առարկա, որոնց մեջ ակտիվ դեր էին խաղում խաները²:
Դա նշանակում էր, որ ապօրինի յուրացումները, հանձինս խանե-
րի հեշտությամբ ստանում էին իրենց օրինական ձևակերպումը և
օրենքի պաշտպանությունը:

Երկրի առանձին նահանգների և շրջանների հողատիրության
ձևերի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի շահեր էր ըն-
դունել խոշոր կալվածատիրությունը: Ադրբեջանի հյուսիսային մա-
սում գտնվող Մեշքինի շրջանում եղած 118 գյուղերը բոլորն էլ
պատկանում էին կալվածատերերին, ընդ որում նրանցից 75-ը
պատկանում էր հոգևոր ծագում ունեցողներին կամ նախկին պաշ-
տոնյաներին: Իսկ Արաշի շրջանի 51 գյուղերը գտնվում էին երկու

¹ П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1899 г. Тифлис, 1900, стр. 7.

² Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Пер-
сии, СПб, 1909, стр. 5.

կալվածատերերի ձեռքում¹։ Կորստունը վկայում է, որ նույն շրջանի 126 գյուղերը համարվում էին խաների սեփականությունը²։ Վիճակը նույնն էր նաև Մաքվի շրջանում։ Եթե դարամիջին (1853 թ.) Մաքվի խանին էր պատկանում ոչ ավելի քան 70 գյուղ ապա XX դարի սկզբներին (1905 թ.) նրան էր պատկանում արդեն 300 գյուղ³։ Ա.Կնճալտ է, թե ինչպիսի աճ էր տեղի ունեցել։ Քերմանի նահանգի ուշակելի հողերի մոտ 90%-ը կենտրոնացված էր խոշոր կալվածատերերի ձեռքում։ Արդարիվ շրջանի 210 գյուղերից 174-ը պատկանում էր խոշոր կալվածատերերին։ Աստրաբադի նահանգում կալին ընդամենը 229 բնակեցված գյուղեր, որոնցից 168-ը պատկանում էր կալվածատերերին, 19-ը խալիսե էր, իսկ մնացածի մասին տեղեկություն չկա⁴։ Ղարաղաղի շրջանի մասին հղած 1880—1881 թթ. ղեկուցադրում նշված է, որ այնտեղ մոտ 46 գյուղ լրիվ արբարի էին, իսկ 13 գյուղ մասամբ արբարի⁵։ Մալայիրի մասին հղած 1879—1880 թթ. ղեկուցագրից պարզվում է, որ այնտեղ հղած 236 գյուղերից 206-ը լրիվ և 7-ը մասամբ արբարի էին։ Այդ գյուղերից 6-ը պատկանում էր թուրքմեն խաներին⁶։

Խոշոր կալվածատիրության նման տոկոսային հարաբերությունն օրոշություն ունեւր ոչ միայն հյուսիսային նահանգներում՝ Ադրբեյջանում, խորասանում, Գիլանում, Մաղանդաբանում և Աստրաբադում, այլև կենտրոնական Իրանում և հարավային նահանգներում։

Հատկապես հետաքրքիր է հարավային Իրանում գտնվող հարուստ և բերրի նահանգ խուդիստանի հողային հարստությունների յուրացման պատմությունը Շեյխ խաղալի կողմից, որը ոչ միայն ամբողջ նահանգի խոշորագույն հողատերն էր, այլև նրա տերն ու տիրականը։

¹ ناظم الاسلام کرمانی تاریخ بیداری ایرانیان تهران ۱۳۳۲ صفحه ۸۹

² Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 114—116.

³ Л. К. Артамонов, Северный Азербайджан, военно-географический очерк, 1899, стр. 26.

⁴ Ученые записки Института востоковедения, VIII, Иранский сборн М., 1953, стр. 123.

⁵ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁶ նույն տեղում։

Ղաջարների օրոք Հաֆեզիյեի, Ահվազի, Ֆալահիյեի, Մոհամա-
րալի և Ռամհորմոզի, ինչպես նաև ամբողջ խուզիստանի հողերը և
քուրը խալիսե էին¹։ Նասր էդ Դին շահը և Մոզաֆար էդ Դին շահը
մեծ թվով կալվածքներ էին հանձնել Նեզամ էս Սալթանեին։ Նրա
մահից հետո այդ հողերը վաճառվեցին Շեյխին։ Կառավարությունը
մեծ թվով հողամասեր էր տվել Շեյխի հորը և եղբորը։ Այդ հողե-
րը նույնպես մտան նրա հարստության մեջ։ Բացի դրանից մեծ
թվով կալվածքներ էր պետությունից ստացել հենց ինքը՝ Շեյխը։
Քասրավին «խուզիստանի հինգհարյուրամյա պատմությունը» գրե-
քում անդրադառնալով Շեյխ խազալի հողային հարստություններին,
գրում է, որ խուզիստանի բերրի հողերի ավելի քան երկու երրորդը
պատկանում էր Շեյխին, որից նա ստանում էր հսկայական եկա-
մուտներ։ Ըստ գոյություն ունեցող կարգի շեյխը որպես խուզիս-
տանի հարկ տարեկան քառասուն հազար թուման պետք է վճարեր
պետությանը։ Մինչդեռ նա խուզիստանի բնակչությունից կորզում
էր հինգ-վեց անգամ ավելին²։ Շեյխ խազալի հողային սեփականու-
թյունները չէր սահմանափակվում միայն Իրանի տերիտորիայով։
Նա մեծ թվով կալվածքներ ուներ Իբաքում, մինչև իսկ մի շուկա
Բասրա քաղաքում³։

Շեյխ խազալը այսպիսի ֆանտաստիկ չափերի հարստություն-
ներ դիզելով ձեռք էր բերել նաև քաղաքական մեծ իշխանություն և
փաստորեն համարվում էր հարավային Իրանի միակ տիրակալը։
Նրա այդ իշխանությունը տևեց մինչև XX դարի 20-ական թվական-
ները։

Մուլքագարության մյուս աղբյուրը թիուլային հողերն էին։ XIX
դարի երկրորդ կեսին թիուլները նույնպես աստիճանաբար վերած-
վեցին թիուլդարների մասնավոր սեփականությանը։ XIX դարի երկ-
րորդ կեսին արբաբի հողերի զգալի մասը հենց այդ նախկին թիուլ-
ներն էին կազմում։ Օրինակ Արդարիլի 97 գյուղ 1870 թվականին
մուլքագարային էր, որի մի մասը նախկին թիուլային հողերն էին⁴։
Բայց նոր հողատերերը—մուլքագարները սկսեցին մինչև իսկ նեղել
նախկին ցեղապետ, այժմ կալվածատեր դարձած խաներին, շնայած

¹ Նույն տեղում, էջ 253։

² احمد كسروی تاریخ یا تصدساله خوزستان تهران ۱۳۳۳ ص ۱۷۶

³ Նույն տեղում, էջ 177։

⁴ И. А. О г р а н о в и ч, Провинции Ардабильская и Серабская, Тифлис, 1876, стр. 39.

որ նրանք մասամբ շարունակում էին ներկայացնել զինվորական
ուրջ ուժ:

Տիրապետող միանգամայն համոզիչ նշում է, որ խոշոր հողա-
տերերի հողային սեփականությունների ընդարձակումը հիմնակա-
նում տեղի էր ունենում մանր հողատերերի և հողատեր գյուղացի-
ների հաշվին, որոնք ի վիճակի չէին դիմագրելու մուլքադարների
հնշմանը: Ըստ որում եթե առաջինների նկատմամբ տեղի էր ունե-
նում հողատիրության իրավունքի տարածումը, ապա գյուղացիների
հողերի նկատմամբ հաստատվում էր մուլքադարի մասնավոր սե-
փականատիրական լրիվ իրավունքները¹:

Սակայն կասկածից վեր է, որ մուլքադարային հողային ֆոնդը
աճում էր հիմնականում խալիսեի և վակֆային հողատիրության
հաշվին: Հատկապես 80-ական թվականներին խալիսե հողերի վա-
ճառքից հետո արբաբի կալվածատիրությունը նշանակալից չափով
աճեց, այնպես որ աղբյուրների վկայությամբ եթե 70—80-ական
թվականներին արբաբի հողերը դեռևս ամբողջ հողատիրության մեջ
մեծամասնություն չէին կազմում, ապա XX դարի սկզբներին դա
արդեն հողատիրության գերիշխող ձևն էր:

Խալիսեի վաճառքի փաստաթուղթը ստորագրում էր ինքը շա-
հը: Նահանգապետները միայն միջնորդի դեր էին կատարում, եր-
բեմն էլ իրենց պաշտոնը օգտագործելով էժան գնով հող էին ձեռք
բերում: Պատահում էին նաև դեպքեր, երբ նահանգապետները էժան
գնած խալիսեները վաճառում էին ավելի բարձր գնով: Անսարին
գրում է, որ նման ֆերմաններ ձեռք բերելու համար կատարած ծախ-
սերը, կաշառքները և այլն, գնալով աճել էին 10, մինչև իսկ 20 ան-
գամ²: Նա նշում է, որ սկզբում ավելի ցածր խավերի ներկայացու-
ցիչներն էին խալիսեները դնում: Բայց երբ հողի եկամտաբերու-
թյունը բարձրացավ՝ արքայազնները, մեծամեծները և ուրիշները
նույնպես մասնակից դարձան այդ մրցավազքին³:

Այսպիսով Աստրաբադում խալիսե հողեր էր գնել նաև իս
Սալթանեն, որը 1900 թ. արդեն այդ կալվածքների մեծ մասը իր
սեփականությունն էր դարձրել⁴: Նույնը կարելի է ասել և Շիրազի

¹ Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Пер-
сии. СПб, 1909, стр. 15.

² انصاری تاریخ اصفهان وری اصفهان ۱۳۲۲ صفحه ۶۹

³ Նույն տեղում, էջ 62:

⁴ ЦГВИА, ф. 76, 241, л. 6.

շրջանի մասին, որտեղ խալիսե հողերի մեծադույն մասը անցել էր մասնավոր անձանց ձեռքը: Այդ նույն պրոցեսը տեղի ունեցավ և Մաքվի շրջանում: 1899 թ. Կոստզովսկին հաղորդում էր, որ էղրալ էս Սալթանեն և Մոհամեդ փաշան գնել էին Մաքվի խալիսե կալվածքները¹: Թեհրանի հյուսիս-արևմտյան մասում գտնվող Սավեյի գավառում մոտ 300 գյուղ նախկինում պատկանում էր պետությանը, բայց XX դարի սկզբներին դրանց շուրս հինգերորդը արդեն յուրացվել էին կալվածատերերի կողմից²:

Ղաջարական դինաստիայի թագավորության տարիներին երկրի մշակելի հողերի ընդարձակ տարածություններ շահերի ցանկության մեջ տրվեցին որպես թիուներ: Պետական պաշտոնյաները, վագիրները, նախբները, հաքեմները և ուրիշներ ընդարձակ թիուներ էին ստանում: Թիուներից շոշափելի քանակ տրվում էր նաև շահի ընտանիքի անդամներին: Օրինակ Խորասանի նահանգի նիշարուրը արվել էր նախիր էդ Դուլին: Այդ տարիներին հատկապես լայն տարածում էր գտել տարեկան ուճիկի դիմաց առանձին պաշտոնյաներին տրված թիուներ: Թիուլի այդ ձևը ավելի մեծ տոկոս էր կազմում, քան մյուս ձևերը: Մյուս կողմից էլ թիուլդարները ձգտում էին իրենց թիուները դարձնել մշտական և փոխանցելի, պետության միջամտությունը թիուների ներքին գործերին նվազագույնի հասցնել և փաստորեն նրանց տերերը դառնալով, կարողանալ որպես ժառանգություն փոխանցել իրենց հաջորդներին³:

Այսպիսով թիուների հանձնման գործում կարելի էր նկատել հետևյալ փոփոխությունը: Եթե XIX դարի առաջին կեսին թիուլը, որպես պետական ուճիկ տրվում էր իշխաններին, հոգևորականներին, պետական պաշտոնյաներին, կամ տրվում էր ինչ-որ որոշակի ժառանգության դիմաց, ապա XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած թիուլը կարող էր ստանալ նա ով ավելին կվճարեր: Հասկանալի է, որ նոր պայմաններում հողային սեփականությունը տալիս էր մեծ եկամուտ, ուստի ունեւոր խավի տարբեր ներկայացուցիչները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէին առնում ու կաշառքի և այլևայլ եղանակներով լայնատարած թիուներ էին ձեռք բերում:

Կորստունը խոսում է Ադրբեջանի թիուլդարների մասին: Նա նշում է, որ երբեմն ամբողջ մահալի գյուղերը տրվում էին որպես

¹ Նույն տեղում, գ. 374, թ. 3:

² Атрпст, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 44.

³ أحمد هومن اقتصاد کشاورزی جلد اول، نصاب ۱۳۳۴ صفحه ۹-۱۷

Թիուլ: Օրինակ 1900 թվականին Մեշքինի մահալի բոլոր 118 գյուղերը տրվել էին որպես թիուլ¹, կամ Մաշհադսարի բազմաթիվ գյուղերը նասր էդ Դին շահը տվեց Ամին էս Սուլթանին որպես թիուլ²: Օգրանովիչը ուսումնասիրելով Արգաբիլի և Սարաբի շրջանների սոսիալ-տնտեսական վիճակը աղյուսակներով ցույց է տալիս հողատիրության տարբեր ձևերի տոկոսային հարաբերությունը: Նա նշում է, որ կալվածատիրական հողերը, չնչին բացառությամբ են ժառանգական սեփականություններ եղել, որոնք անցյալում պատկանելիս են եղել առանձին խանների և մոշթեհիդների: Դրանց մեծ մասը այն հողերն էին, որ շահի կողմից տրվել էին որպես թիուլ՝ նրանցից ստացվող եկամուտները գանձելու համար, որոշակի ծառայության դիմաց կամ վարձատրության փոխարեն³:

Ինչպես ասացինք շնայած պետության կողմից տրված այդ կալվածքները շարունակում էին կոչվել թիուլ, սակայն նոր պայմաններում թիուլդարները փաստորեն այդ հողերի տեղն ու տնօրնն էին: Այդ հողերը պետությունից ստանալով նրանք սկզբից եեթ նպատակ էին հետապնդում դրանք յուրացնել: Այսինքն թիուլներ ձեռք բերելը դառնում է խոշոր կալվածատերերի ձեռքում հողային սեփականություններ կենտրոնացնելու եղանակներից մեկը: Այս հանգամանքը սկզբում որոշ չափով անհանգստացնում էր պետությանը, որը այդպիսով ղրկվում էր իր եկամուտներից: Բայց շուտով հենց ինքը կառավարությունը չկարողանալով հարկերի բարձրացման եղանակով հոգալ իր դրամական մեծ կարիքները ձեռնամուխ եղավ այդ հողերի վաճառքին, հաճախ հենց իրենց թիուլդարներին, այն էլ կալվածքների արժեքի ոչ ավելի քան 5—10 տոկոսի գնով:

Ուրեմն պարզորեն նկատվում էր, որ նոր պայմաններում թիուլային հողատիրությունը այլևս իրեն չէր արդարացնում և բնականաբար այն իր տեղը պետք է զիջեր մասնավոր հողատիրությանը կամ մուլքադարությանը, մի պրոցես, որը տեղի ունեցավ XIX դարի երկրորդ կեսին և աստիճանաբար թիուլը դադարեց գոյություն ունենալ:

¹ Н. Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 114

² مرتضى حسینی تبرانی، ص ۱۷۸

³ И. А. Огранович, Провинции Персии Ардабильская и Серабская, 1875, стр. 39

Այստեղ, իհարկե, պետք է անել հետևյալ վերապահությունը: Չնայած XIX դարի վերջերին թիուղարներից շատերը փաստորեն արդեն այդ կալվածքների մասնավոր սեփականատերերն էին, սակայն, իրավական տեսակետից որոշ սահմանափակումներ շարունակում էին գոյություն ունենալ: Հենց այդ պատճառով էլ խալիսենների վաճառքի ժամանակ թիուղարները էժան դնով իրենց տըրամադրության տակ եղած հողերը գնեցին, որպեսզի լրիվ սեփականատեր լինեն¹:

Այսպիսով հողային սեփականությունների և կալվածքների խոշոր կենտրոնացումները այնպիսի շահերի հասան, որ XX դարի սկզբին առանձին կալվածատերեր տիրում էին ավելի քան 1200 դյուղերի², իսկ պետության սեփականության ներքո ամբողջ երկրում մնացել էր ընդամենը 1345 դյուղ³:

Հողային սեփականությունների այսպիսի կուտակումներ անախադեպ էր Իրանի հողատիրության պատմության մեջ:

Ինչպես ասացինք հողային մեծ սեփականություններ էին ձևաբերում նաև բարձր հոգևորականությունը, որը տիրելով հողային ընդարձակ տարածությունների փաստորեն վերածվում էր խոշոր մասնավոր կալվածատիրոջ: Մինչևիսկ քաղաքաբնակ բարձր հոգևորականներից շատերը, որոնք կոչվում էին մոջթեհիդներ, սկսեցին պետությունից, առանձին խաներից և կալվածատերերից գյուղեր և թիուղներ գնել և կարճ ժամանակում դարձան խոշոր կալվածատերեր: Թեհրանի, Քավրիդի և Իսֆահանի մոջթեհիդների հողային սեփականությունները աճել էին չորս անգամ և նրանցից յուրաքանչյուրի գնած գյուղերի թիվը 50—200-ի էր հասնում⁴: Գիլանի հայտնի մոջթեհիդ Հոմամին մի քանի հարյուր գյուղերի էր տիրում և դրանցից ստացած մթերքները վաճառում: Սաբզևարի մոջթեհիդ Հաջի Միրզա Իբրահիմը իր կալվածքներից ստանում էր տարեկան մոտ 200,000 թուման⁵: XIX դարի վերջին Քավրիդի մոջ-

¹ Л. Ф. Тигранов, Из общественно-экономических отношений в Персии. Тифлис, 1905, стр. 84.

² Атрпет, Мамед Али шах, Александрополь, 1909, стр. 135.

³ مسعود کیهان جغرافیای مفصل ایران تهران ۱۳۱۱ جلد سوم صفحه ۱۳۸

⁴ Атрпет, Указ. соч., 1909, стр. 137.

⁵ ЦГВИА, ф. 76. л. 197, л. 121—122.

թեհիդ Միրզա Զաւաղը իր սեփականութեան տակ ունեւ մոտ 200 դուղ²։

Բարձր հողերականութիւնը վերածւում էր խոշոր կալվածատերերի, օգտագործելով մինչևսկ հանգանակութիւնների և այլ նվիրատւութիւնների եղանակով կուտակված գումարները։ Նրանք այդ գումարները շրջանառութեան մեջ էին դրում և նորանոր հողային սեփականութիւններ ձեռք բերում։

Այսպիսով, որոշ իմաստով փոխվում էր նրանց սոցիալական դիրքը և նրանք այլևս հավատալիալ շրջանների վրա չէին կարողանում պահպանել իրենց նախկին ազդեցութիւնը։ Ժողովուրդը նրանց անվանում էր կեղծ մոջթեհիդներ, քանի որ նրանք խոսելով հեղեոր բարձր գաղափարներից իրականում գյուղացիներին շահագործում էին նույնպիսի ուժգնութեամբ, ինչ աշխարհիկ կալվածատերերը, դեռ դուցե ինչ-որ չափով ավելին։

XIX դարի երկրորդ յիսին քոչվոր վաշկատուն ցեղերը իրանում դեռևս շոշափելի թիվ էին կազմում։ Պետութիւնը մինչ այդ հողեր էլ հատկացնում ցեղերին՝ իրեն վերապահելով այդ հողերի գերագույն սեփականատիրական իրավունքը։ Հողը տնօրինում էր ամբողջ ցեղը և ցեղապետը չէր կարող իր հայեցողութեամբ այն վաճառել։ Բայց ապրանքա-դրամային հարաբերութիւնների զարգացումով այդ վիճակը փոխվեց և ցեղի ազդեցիկ մարդիկ սկսեցին հողամասերը յուրացնել։ Հասկանալի է, որ մեծ թվով անասունների կենտրոնացումը խաների և ցեղապետերի ձեռքում, փաստորեն նրանց դարձրեց արոտավայրերի տերը, որոնք ձեականորեն շարունակում էին համարվել ցեղի սեփականութիւնը։

Փաստերը ցույց են տալիս, որ արդեն XIX դարի կեսերին այլևս չէր կարելի հանդիսւել թեկուզ մեկ ցեղապետի, որը բացի մեծ թվով անասուններից և նրանց արոտավայրերից չտիրեր նաև նստակյաց գյուղերի՝ իր մշակելի հողերով։ Ցեղերի նստակյացութեան հետ միասին ցեղերի պետերը վերածվում էին նոր գյուղերի տերերի։ Օրինակ, Նամինի խանութեան 129 գյուղերը, որտեղ նստակյաց էին դարձել ցեղերը, գտնվում էին իլբեկների սեփականութեան ներքո։ 1859 թ. պետութիւնը մի ֆերմանով թույլատրում էր, որ քոչվոր ցե-

¹ П. Н. Огородников, Страна Солнца, СПб, 1881, стр. 91.

² Г. Каэм, Персидская земля, ...Красноводск 1914, стр. 35.

³ Л. К. Артамонов, Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1899, стр. 36.

ղերին տրված հողերը նրանց պետերի սեփականությունը դառնան¹։ Խաները և բեկերը այդ ֆերմանից օգտվելով, ցեղերին պատկանող հողերը իրենց սեփականությունը դարձրին։ Բայց դա, իհարկե, դեռևս համատարած չէր։ Զինովեք հայտնում է, որ 1879—1881 թթ. Գիլանում բնակվող ցեղերի տրամադրության տակ եղած հողերը անցել էին ցեղապետերի սեփականության ներքո²։ Լահիջանում 192 գյուղից 42-ը, Շաֆթում՝ 26-ից 12-ը, Ֆումենում՝ 110-ից մոտ 30-ը խաներին էին պատկանում³։ Բախտիարի ցեղապետը արդեն համարվում էր Իրանի ամենախոշոր կալվածատերերից մեկը։

Այսպիսով քոչվոր ցեղերի նստակյաց դառնալու պրոցեսը այնքան արագ էր տեղի ունենում, որ XIX դարի վերջին արդեն իլյաթի կամ համացեղային հողեր պահպանվել էին միայն լեռնային որոշ շրջաններում։ Ցեղապետերը և ազդեցիկ անձինք աստիճանաբար գրավել էին իլյաթի հողերը և վերածել դրանք մասնավոր սեփականության։ XX դարի սկզբներին իլյաթի հողերը երկրի մշակելի հողերի ֆոնդում արդեն չնչին տոկոս էին կազմում։

Ինչպես ասվեց XIX դարի երկրորդ կեսին մեծ թվով առևտրականներ նույնպես հողային սեփականություններ ձեռք բերեցին։ Օտարերկրյա կապիտալը սնանկացրեց Իրանի արհեստային արդյունաբերությունը և այդ ասպարեզում գործող անձինք սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսությամբ։ Օրինակ, Անսարին վկայում է, որ արհեստներից հեռացած և օտարերկրյա մրցակցությանը չդիմանալով առևտրից հեռացած շատ իսֆահանցիներ, սկսած 90-ական թվականներից սկսեցին գյուղատնտեսությամբ զբաղվել։ Նրանք իրենց ամբողջ ունեցվածքը վաճառելով հողեր էին ձեռք բերում, կանաթներ էին փորում և աշխատում էին հողը մշակել առավելագույն չափով⁴։

Արդյունաբերությունը զարգացած չլինելու պատճառով մեծահարուստները նույնպես իրենց կապիտալը ներդնում էին գյուղատնտեսության մեջ։

عبدالله مستوفی شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی واداری دوره
قاجاریه تهران ۱۳۲۴ جلد اول، صفحه ۱۲۵

² И. А. Зинovieв, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 24.

³ նույն տեղում, էջ 17։

⁴ انصاری تاریخ اصفهان وری اصفهان ۱۳۲۲ صفحه ۵۷

1903 թ. ռուսական հյուպատոսը Իսֆահանից հաղորդում էր, որ վերջին 20 տարիների ընթացքում մասնավոր հողատիրությունը Իսֆահանի շրջակայքում շատ էր զարգացել: Իսֆահանում քիչ ունեոր մարդկանց կարելի էր հանդիպել, որ լենջանում, Ֆերիդունում և մինչև իսկ Ջահարմահալում ինչ-որ հողամաս չունենար¹:

Հողատիրության այս նոր ձևը կամ մուքադարությունը, ինչպես տեսնում ենք, արդեն իրենից ներկայացնում էր սոցիալական նոր ուժ: Դա իր հետ, անշուշտ, բերում էր նաև կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման նախադրյալներ²:

Այսպիսով խոշոր կալվածատիրությունը այնպիսի շահերի էր հասել, որ որոշ դիտորդներ նշում էին, որ կարծես թե ամբողջ Իրանի ժողովուրդը բաղկացած էր երկու դասակարգերից՝ խան-կալվածատեր խոշոր հողատերերից և անհոգ հասարակ ժողովրդից: Ըստ որում շնայած գյուղացին ուներ անձի աղատություն, սակայն կատարյալ հողազրկության պայմաններում նա ամբողջովին կախված էր կալվածատիրոջից, քանի որ միայն այգպիսով նա ի վիճակի էր գոյությունը պահպանել³:

Իսկ ռուս բժիշկ Ֆիլատովը, որը երկար տարիներ աշխատել էր Իրանում, անդրադառնալով հողատիրության հարցին նշում է, որ այդ ժամանակ ամբողջ Իրանը «իրենից ներկայացնում էր առանձին կալվածատերերի սեփականությունը»⁴:

Հողային սեփականություններ ձեռք բերելու մրցավազքը վերաբերում էր ոչ միայն իրանական շահագործող դասակարգերի տարբեր շրջաններին, այլև օտարերկրյա կապիտալին: Օրինակ Կալեմը դրում է, որ ինքը Ռուսաստանից Իրան էր ճամփորդել, որպեսզի ուսումնասիրեր այնտեղ ռուս մեծահարուստների կողմից հողային սեփականություններ ձեռք բերելու նպատակահարմարությունը, կապիտալ ներդրումների շահավետությունը: Նա նշում է, որ իր դիրքը գրում է, որպեսզի «գոնե մի քիչ ծանոթացնի իրանական հողերով հետաքրքրվող մարդկանց, արդյունաբերության զարգացման համար այդ երկրամասի հարստությունների, այնտեղ իշխող կարգերի, մշակելի հողեր ձեռք բերելու հնարավորությունների

¹ АВПР, ф. Персидск. стол, д. 3869, л. 368.

² М. Павлович, Экономическое развитие и аграрный вопрос в Персии XX в. М., 1921, стр. 20.

³ Максимович-Васильковский, Отчет о поездке по губерпаторствам Западной Персии... Тифлис, 1903, стр. 25.

⁴ П. Филатов, Письма из Персии, Одесса, 1909, стр. 109.

և արլճի մասին»¹։ Արդեն XX դարի սկզբներին ռուսահայատականներին պատկանող հողային տարածությունները փոքր թիվ չէին կաղմում։ Այդ սեփականությունները շարունակեցին գոյություն ունենալ մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը։

Անհրաժեշտ է կանգ առնել մեկ հարցի վրա ևս։ Դա ջրի և նրա սեփականության հարցն էր Իրանում։ Ջուրը հանդիսանում էր Իրանի գյուղատնտեսության հիմնական պրոբլեմներից մեկը։ Ջրառատ գետերի պակասը, տեղումների ցածր մակարդակը, հատկապես կենտրոնական և հարավային Իրանում, գյուղատնտեսությունը մեծ մասամբ դարձրել էր ջրովի, ուստի ոռոգումը շատ մեծ նշանակություն ուներ։ Ոռոգման հիմնական եղանակներից մեկը հանդիսանում էր կանաթային սիստեմը, որը մեծ ծախսեր էր պահանջում։

Իրանում ոչ միայն հողը, այլև ջուրը մասնավոր սեփականություն էր։ Շատ տեղերում խոշոր կալվածատերերը բաղմաթիվ գյուղերի և ընդարձակ հողամասերի տիրելով, տիրում էին նաև ջրին։ Ունեւոր խավի երկակի այս սեփականատիրությունը, այսինքն հողին և ջրին տիրելը որոշակի փոփոխություն էին մտցնում ագրարային հարաբերություններում, այն էլ հոգուտ կալվածատիրոջ և ի վնաս գյուղացու։

Նորսունը գրում է, որ մուքադարները բացի հողից տիրեցին նաև ջրին. որը նոր եկամուտների աղբյուր էր նրանց համար։ Այսպիսով ոռոգվող հողերի վարձակալման պայմաններից անկախ մուքադարները իրենց մասնավոր սեփականատիրական իրավունքները տարածում էին նաև ոռոգման աղբյուրների վրա, թեկուզ այն կատարվեր գետից²։

Առանց ջրի հողը ընդհանրապես արժեք չուներ և փաստորեն որևէ հողամասի գինը որոշելիս նկատի էր առնվում ջրի այն քանակը, որը այդ հողը մշակելի էր դարձնում։ Հաճախ էր պատահում, որ որևէ հողամասի ոռոգման համար անհրաժեշտ ջրին վճարվում էր անհամեմատ ավելի մեծ գումար, քան հողամասի համար³։

Հանրի Ռենն Դը Ալեմանը գրում է, որ մշակելի հողի դինը կախված էր ջրի քանակից և հողի բերրիությունից։ Որևէ կալված-

¹ Г. Каэм, Персидская земля или «Новая апельсинная», Красноводск, 1914, стр. IV.

² Корсун, Военный обзор персидского передового театра, Тифлис, 1909, стр. 100.

³ М. Л. Тома, Экономическое положение Персии, СПб, 1895, стр. 5.

քի գինը այսպիսով կարող էր կես միլիոն ֆրանկի հասնել, բայց կարող էր և եկամուտների քչության պատճառով մի քանի հազար ֆրանկից ավելին չլինել¹։

Հենց այս պատճառով էլ խաները և խոշոր կալվածատերերը բացի հողային սեփականություններից ձեռք էին բերում նաև ջրային սեփականություններ և ջրի օգտագործման բնագավառում մենաշնորհը իրենց ձեռքը վերցնում։ Սա մի հանգամանք էր, որը ուժեղացնում էր գյուղացու կախումը հողի և ջրի տիրոջից։

Ջրի նշանակության տեսակետից հետաքրքիր է անդրադառնալ նաև հետևյալ երևույթին։

Արդեն նշեցինք, որ մասնավոր սեփականությունը ձեռք էր բերվում ժառանգարար, գնումով և պետական հողերի յուրացումով։ Բայց հողային սեփականություններ ձեռք բերելու գործում նշանակալից տեղ էր գրավում նաև ամացի հողերի յուրացումը, որը իրանում շոշափելի տարածություն էր զբաղեցնում։ Ով որ որևէ ամացի անապատային հողամաս ոռոգելով մշակելի դարձներ, նա պետությունից համապատասխան հարկ վճարելով դառնում էր նրա լիիրավ սեփականատերը²։

Զնայած շարիաթի նորմաների համաձայն արգելվում էր բնական ավազանների ջրի առ ու ծախը, սակայն շատ գետեր և առուներ ունեին առանձին տերեր, որոնք ջրի առևտրով էին զբաղվում։

Այսպիսով XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին մուլադարային տիպի հողատիրությունը մեծ չափերի հասավ։ Որոշ աղբյուրների համաձայն XX դարի սկզբներին իրանի հողային սեփականությունների ընդհանուր քանակի 66—68%-ը կազմում էր մուլադարային սեփականությունը³։

Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ չնայած մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում իրանում գերիշխում էր խոշոր հողատիրությունը, սակայն, հողօգտագործումը շարունակում էր մնալ տրոհված և մանր։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վարձակալման սիստեմի զարգացումը տեղի էր ունենում մասնավոր սեփականու-

¹ هانجی رنه دالمائی سفرنامه ازخراسان تا بختیاری تهران ۱۹۵۶ صفحه ۷۳

² М. Л. Тома, Ук. соч., СПб, 1895, стр. 4.

³ Сеиджаби, К изучению аграрного вопроса в Персии, Баку, 1930, стр. 15—16.

թյան աճի և ծաղկման հետ զուգահեռ: Դրա հետ կապված էլ մուլ-
քաղարների եկամուտները մեծանում էին ոչ թե վարձակալման սիս-
տեմի աճի հետ, այլ դա կատարվում էր ի հաշիվ ռենտայի աճի:
Առաջվա պես գյուղացին շարունակում էր հողը մշակել: ամենա-
պրիմիտիվ միջոցներով: Նոր պայմաններում փոփոխությունը կա-
յանում էր նրանում, որ նա ստիպված էր ավելի շատ աշխատել և
ավելի նեղ ապրել:

Բիշոփը նշում է, որ մեծահարուստները և կալվածատերերը
գլխավորապես ապրում էին քաղաքներում: Հազվագյուտ էր պատա-
հում, որ նրանցից որևէ մեկը գյուղում ապրեր: Հարուստ և բազ-
մաթիվ գյուղերի սեփականատեր կալվածատերերը բնակվում էին
Թեհրանում, Քերմանշահում կամ Իսֆահանում: Նշանակում էին մի
ներկայացուցիչ, այսպես կոչված Նասր, որը կառավարում էր նրա
կալվածքները, կարգավորում վարձակալների գործերը և գանձում
եկամուտները¹:

Այսպիսով՝ խոշոր կալվածատերերը կազմելով հողատերերի
չնչին տոկոսը տիրում էին երկրի հողային հարստությունների մեծ
մասին: Խոշոր կալվածատերերը XIX դարի վերջին բռնազրավեցին
նաև համայնական կամ «Ումումի» կոչվող հողերը:

Ինչպես նշեցինք երկրում գերիշխում էր խոշոր հողատիրու-
թյունը: Սակայն չպետք է ենթադրել, որ հողատիրական դասակար-
գը միատարր էր: Նա, անշուշտ, կազմված էր սոցիալական տար-
բեր խմբերից, որոնք մի շարք հատկանիշներով տարբերվում էին
միմյանցից: Այստեղ կարելի էր բնորոշ կերպով տեսնել երեք հիմ-
նական խումբ. խոշոր հողատերերը, միջին հողատերերը և մանր
հողատերերը: Աղքատները վկայում են, որ խոշոր հողատերերը,
որոնք կազմում էին բոլոր հողատերերի մեկից երկու տոկոսը, տի-
րում էին ամբողջ մշակելի հողերի ավելի քան կեսին: Միջին հո-
ղատերերը կազմում էին բոլոր հողատերերի մոտ 30% և ափրում
էին մշակելի հողերի մոտ 15%-ին: Նրանց շարքերում էին մեծ
մասամբ նախկին թիուղարները, առևտրա-վաշխառուական շրջան-
ների ներկայացուցիչները, պետական պաշտոնյաները և միջին հո-
գևորականության ներկայացուցիչները: Մանր հողատերերը կազ-

¹ I. B. Bishop. Journeys in Persia and Kurdistan, vol. II, London, 1891, p. 251.

ում էին բոլոր հողատերերի մոտ 70 տոկոսը և տիրում էին մշակելի հողերի մոտ 30 տոկոսին։

XIX դարի երկրորդ կեսին մանր հողատերերի կամ խորդեմալներին կաղմը արմատապես փոխվեց։ Ապրանքա-դրամային հարկերով թուլանալու դարգացման և տարբեր խավերի ներկայացուցիչների հողեր ձեռք բերելու հետևանքով առաջացավ խորդեմալների նոր խումբ։ Այդ խորդեմալները դուրս էին եկել առևտրականների, հոգևորականների, պաշտոնյաների և վաշխառուների խավերից։ Էդվարդ Սթեյքը նշում է, որ մեծ թվով կալվածքների տիրումը արքայների կողմից, ինչպես օրինակ Կավամի, Շիրազի Մուշիրի կամ Ֆիրուզաբադի Իլխանի կողմից դեռևս չէր նշանակում, որ խորդեմալներ չկային։ Կային նաև հողատերեր, որոնք ընդամենը մեկ դուղ ունեին, ինչպես Ջավաքանը կամ Շալուդանը։ Այդտեղ գյուղացիները ավելի շատ անկախություն ունեին, քանի որ նրանք ավելի պակաս զորեղ կալվածատիրոջ տնօրինության տակ էին²։

Ինչպես արդեն նշեցինք մանր կալվածատերերին էին պատկանում մշակվող հողերի մոտ 30 տոկոսը։

Խորդեմալքային գյուղերի մասին ուշագրավ տվյալներ են հաղորդում 1880—1881 թթ. Ղարաղանի մասին եղած զեկուցագրում։ Այնտեղ կային երեք լրիվ կամ մասամբ խորդեմալքային գյուղեր 50 ընտանիքից պակաս բնակչությամբ, չորս լրիվ կամ մասամբ խորդեմալքային գյուղեր 50—100 ընտանիքից բաղկացած, երեք այդպիսի գյուղեր 100—200 ընտանիքով և մեկ խորդեմալքային գյուղ ավելի քան 200 ընտանիքով³։ Բայց տեղեկնցը այն էր, որ խորդեմալքային գյուղերը կուլ էին դնում խոշոր հողատերերին։ Օրինակ՝ մի շրջանում, որտեղ կային չորս լրիվ խորդեմալքային և 10 մասամբ խորդեմալքային գյուղեր, կարճ ժամանակում ձեռքից ձեռք անցնելով յոթը դարձան արքայի, երեքը գնեցին Շահսևանները և երեքն էլ նասիր օլ Մուքը⁴։

¹ И. А. Зиновьев, Статистические сведения о провинциях Гилян и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 13—28.

² E. Stack, Six months in Persia, vol. II, London, 1882, p. 254.

³ A. K. S. Lambton, Landlord and Peasant in Persia, London, 1953, p. 156.

⁴ Նույն տեղում։

խորդեմալեքային գյուղերի յուրացման գործին մասնակցում էին նաև հոգևորականները: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է հետևյալ փաստը. Սեմնանի և Դամղանի շրջաններում լասկերտ գյուղը մամանակին խորդեմալեքային էր: Բայց հետագայում այն նվիրվեց Մաշհադի Իմամ Ռեզայի մզկիթին: Սակայն այն երկար ժամանակ շարունակում էր խորդեմալեքային համարվել: 70 թվականին, երբ իրկրում սով էր, մզկիթում գտնվում է գյուղի նվիրատվության փաստաթուղթը և գյուղը վարձով է տրվում նույն գյուղի բնակիչ շորս ավագների: Գյուղը տարեկան 1300 թուման կանխիկ և 100 խարվար հացահատիկ եկամուտ էր տալիս: Դրանից 100 թուման կանխիկ և 90 խարվար հացահատիկ տրվում էր պետությանը, 10 խարվարը ծախսվում էր տեղական նստատեղերով, իսկ մնացած 1200 թումանից 600-ը մուծվում էր մզկիթի գանձարանը¹:

Կային մանր հողատերեր, որոնց հողերի տարածությունը կազմում էր 1-ից մինչև 30 ջարիբ: Կային շրջաններ, որտեղ որևէ գյուղ ուներ մի քանի տեր: Հաճախ մանր այդ հողատերերի վիճակը մոտենում էր գյուղացի-հողատերերի դրությանը²: Իսկ գյուղացի խորդեմալեքների վիճակն էլ առանձնապես չէր տարբերվում ռայա-գյուղացու վիճակից:

Հենրի Ռենն Դը Ալեմանը գրում է, որ գյուղացիներին պատկանող հողամասերի թիվը շատ քիչ էր: Հաճախ պատահում էր, որ գյուղացին մի փոքր հողամաս էր ունենում որևէ գյուղում: Օրինակ, Արաքի շրջանում այդպիսի հողամասեր ունեցող, կամ խորդեմալեք կոչվող գյուղացիները համեմատաբար քիչ չէին³:

Խորդեմալեքների մոտ 65%-ը չքավորներ էին: Այսպես օրինակ, XX դարի սկզբներին մինչև երկու դեսյատին հող ունեցող չքավոր գյուղացիները կազմում էին 68%: 2-ից մինչև 20 դեսյատին հողամաս ունեցող միջակ գյուղացիները կազմում էին բոլոր գյուղացիական տնտեսությունների 12%-ը: Մնացած 20%-ը կազմում էին հողազուրկ գյուղացիները՝ բատրակները⁴: Հաճախ կարելի էր հանդիպել այնպիսի գյուղերի, որոնք պաականում էին մինչև 100 տե-

¹ ЦГВИА, ф. 76, л. 213, л. 7.

² И. А. Зинovieв, Статистические сведения о провинциях Гилан и Шахруд-Бастам, СПб, 1887, стр. 28.

³ هانری رنہ دامانی، ص ۶۴.

⁴ «Бюллетень прессы Среднего Востока», 1928, кн. 6—7, стр. 32.

րևրի: Օրինակ, Զարանգի հովտի Շադրուղ գյուղի հողերը պատկանում էին մոտ 700 տերերի¹: Այդ տիպի գյուղերը կոչվում էին «ռաւաթի»: Այստեղ պատահում էր, որ որպէս հողատեր հանդես էր գալիս առանց լրացուցիչ աշխատութի օգնության հողը մշակող գյուղացիները: Բայց դա հազվադէպ էր: Մազանդարանում, նասր էդ Դին շահի ճամփորդության ժամանակ, 1875 թվականին 53 գյուղերից միայն մեկն էր ռայաթի: Նույն վիճակն էր տիրում նաև երկրի այլ մասերում: Օրինակ, Ուրմիայի շրջանում խորդեմալեքային հողերից միայն 26%-ն էր գյուղացիներինը: Գիլանում, Շիրազում և այլ շրջաններում նույնպէս խորդեմալեքները գլխավորապէս գյուղացիներն էին²: Բայց կային նաև տոկոսային այլ հարաբերութիւններ: Օրինակ, Քաշանի շրջանի 360 գյուղերից 160-ը գյուղացիական էր³:

Ավերյանովը նշում է, որ Ադրբեջանում գյուղացի հողատերեր համարյա չկային, միայն Արդաբիլի շրջանում կային փոքրաթիվ հողատեր գյուղացիներ, որոնց ինչ-որ ձևով հաջողվել էր հողային սեփականություն ձեռք բերել⁴:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ռայաթի հողերը չպետք է շփոթել գյուղացիների ունեցած, այսպէս կոչված, տնամերձ հողերի հետ: Ռայաթի հողերը ավելի լայն տարածություն էին կազմում քան վերջիններս:

Խոսելով գյուղացու տնտեսության անկայունության մասին Կորսունը գրում է, որ կարելի էր խանից ու մոլլայից որևէ հողամաս դնել, սակայն դա դեռ գյուղացուն սեփականատեր չէր դարձնում: Խանը կարող էր դալ գյուղացու մոտ և ասել, որ այդ հողամասը նա մի քանի տարի առաջ վաճառել է ցածր գնով, իսկ այժմ դինը բարձրացել է և պահանջել գնի տարբերությունը: Եթե գյուղացին չհամաձայնվեր, ապա նախկին տերը վերադարձնելով ստացած գումարը նորից տիրանում էր հողամասին⁵:

¹ S. Stack, Six months in Persia. vol. II, London, 1882, p. 260.

² ЦГВИА, ф. 76, д. 236, л. 53—54.

³ Отчет о поездке по Персии капитана генерального штаба Томилова в 1900 г. Тифлис, 1902, ч. I, стр. 62.

⁴ П. И. Аверьянов, Отчет о поездке по Северному Азербайджану... в конце 1889 г., Тифлис, 1900, стр. 19.

⁵ Корсун, Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1908, стр. 31.

* * *

Ամփոփելով, կարելի է նշել, որ XIX դարի երկրորդ կեսին Իրանի հողատիրության բնույթի մեջ ամենաաչքի ընկնող փոփոխությունը հանդիսանում է մուլքադարական հողատիրության առաջացումն ու զարգացումը: Սա արդեն հողի մասնավոր սեփականություն էր, որը մեծապես տարբերվում էր ֆեոդալական հողատիրությունից: Դա իր հետ բերում էր հողային սեփականության էության փոփոխություն, այսինքն նրա կապիտալիզացիան և շահագործման եղանակների փոփոխությունը:

Г. М. ЕГАНЯН

РАЗВИТИЕ МУЛЬКАДАРСКОГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В ИРАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Р е з ю м е

Вторая половина XIX в.— важнейший этап в истории Ирана, особенно его социально-экономического развития. Период этот характерен проникновением и развитием капиталистических отношений, в том числе и в сельском хозяйстве. Вызванное вовлечением Ирана в сферу мирового капиталистического хозяйства возрастание спроса на продукты сельского хозяйства обусловило рост его товарности, а это, в свою очередь—возникновение крупнотоварного земледельческого хозяйства. Капиталистический характер такого товарного производства обуславливал изменение отношений собственности на землю. В это время широкое развитие получает форма собственности, известная в Иране под названием «мюльк». В отличие от прежних форм собственности мюлькадарство—это частная собственность. На основе данных русских, иранских, английских источников в статье рассматривается процесс превращения части земель халисе и вакуфных владений в частную собственность и превращения параллельно этому феодалов в землевладельцев-помещиков.

Новым в этом процессе было то, что развитие частного землевладения шло не только за счет ее вызревания из род-

ственных владений, но и его формирования в результате покупки земли. Превращение земли в предмет купли-продажи открыло дорогу в сельское хозяйство торговому и ростовщическому капиталу. В результате, наряду с традиционными ее владельцами—многочисленными каджарскими принцами, светскими и духовными феодалами, появляется новый тип помещиков из среды купцов, ростовщиков, чиновников и т. д.; развивается кулацкие хозяйства.

На основе данных источников по различным районам Ирана в статье дается описание процесса развития крупного землевладения, основанного на товарном производстве, и частной собственности на землю; описание того, как в результате двухстороннего процесса — превращения феодалов «сверху» и купцов, ростовщиков и т. д. «снизу» в помещиков—в Иране складывается небольшая группа крупных земельных собственников, в руках которых оказалась значительная часть всех обрабатываемых земель. Занимая все прочное положение в экономике, эта группа еще в XIX в. начала играть ведущую роль в политической жизни страны.